

kić. Bibliografija je podijeljena na četiri teme: opća djela o globalizaciji; politika i globalizacija; kultura, nacionalni identitet i globalizacija; ekonomija i globalizacija; te na literaturu o globalizaciji na hrvatskom jeziku. Radovi koji se nalaze u ovoj odabranoj bibliografiji uglavnom su novijeg datuma (objavljeni nakon 1970. godine, osim nekoliko iznimaka).

Zbornik *Globalizacija* donosi nešto novo i ne donosi ništa novo. Ne donosi ništa novo u smislu da se u njemu nalaze radovi koji su već objavljeni kao članci u knjigama ili u zbornicima, međutim, novo je to što su na hrvatski jezik prevedeni recentni autori koji se bave pitanjem globalizacije. Stoga je i zanimljivo pročitati *Globalizaciju* kako bi smo bili u trendu svjetskih razmišljanja, koja pomažu razumijevanju složenog života u suvremenom svijetu i čovjekovu orijentiranju u njemu.

Ana Pažanin

VELIKA PREOBRAZBA Politički i ekonomski izvori našeg vremena

Karl Polanyi

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.,
334. stranice

U svome velikom priručniku *The handbook of economic sociology* iz 1994. godine (Princeton University Press, Russell Sage Foundation, New York), N. J. Smelser i R. Swedberg među utemeljiteljima ekonomske sociologije nabrajaju nekoliko velikih teorijskih imena. Navedena su tu, između ostalih, imena i K. Marxa, M. Webera, E. Durkheima, J. Schumpetera, T. Parsonsa i – Karla Polanyija (Beč, 1886.–SAD, 1964.). Zašto baš i ime Karla Polanyija?

Prije mogućeg odgovora na ovo pitanje, možda ovdje valja podsjetiti da su pojam “ekonomska sociologija” u sociologiju uveli Weber

i Durkheim. Mogli bismo reći (u najširem smislu) da je ekonomska sociologija posve određeni “sociološki pogled” usmjeren na ekonomske (gospodarske) probleme. Ili, kako bi to rekao N. J. Smelser još davne 1963. godine (*The Sociology of Economic Life*, Englewood Cliffs, New York), ekonomska sociologija je posebna sociološka disciplina koja primjenjuje referentne okvire (temeljne poglede), varijable i eksplanatorne modele sociologije na kompleks ljudskih aktivnosti koji se odnose na proizvodnju, raspodjelu, razmjenu i potrošnju rijetkih dobara i usluga. Bez obzira zadovoljava li nas i danas ta Smelserova definicija ekonomske sociologije ili ne, čini se da još iz šezdesetih godina teče rasprava o specifičnom odnosu ekonomskih i socioloških pristupa i kategorija, kao i sporenje o mjestu pojedinih autora unutar ove nove discipline.

Karl Polanyi je jedan od onih srednjoeuropskih intelektualaca koji su, u razdoblju prije i poslije Prvog svjetskog rata, razvijali nove ideje u raznim područjima znanosti, filozofije i umjetnosti, da bi kasnije, uoči nadolazećeg nacizma, životno i radno utočište našli u SAD-u. Polanyi je osoben zato što on doista pripada ekonomskoj sociologiji, ali je i nadmašuje, tražajući za društvenim sadržajima u formalnim ekonomskim kategorijama, čime je uspješno izbjegavao zamke i “metodološkog individualizma” klasične ekonomije i općenitih kategorija sociologije, često lišenih povijesnoga sadržaja. Nije čudno zato da i R. Kalanj u Predgovoru njegovoj knjizi u hrvatskom prijevodu ističe da, iako je K. Polanyi izvorno i disciplinarno ekonomist (ekonomski povjesničar, koji je uz to studirao pravo i filozofiju!), on ekonomsku akciju promatra, prije svega, iz kutova antropologije i sociologije, pridonoseći na taj način “antropologizaciji” i “sociologizaciji” ekonomije.

Kad je, pak, riječ o samoj ekonomskoj sociologiji, Smelser i Swedberg smatraju da su od ukupnih Polanyjevih djela za ekonomsku sociologiju najvažniji radovi koji se tiču dviju tema: 1) radovi o rađanju i razvoju tržišnoga društva u 19. i prvog polovici 20. stoljeća, 2) radovi o odnosu ekonomije i sociologije (društva) u tzv. primitivnim društvima. Po njima u *Velikoj preobrazbi*, jednome od temeljnih svojih radova (originalno izdanje izašlo je 1944. godine u Bostonu), Polanyi je prikazao povijesnu evoluciju “tržišnog mentaliteta”, tvrdeći da fa-

šizam ima svoje korijene u pokušajima uvođenja "samoregulirane tržišne ekonomije" u Engleskoj još u 19. stoljeću. S druge strane, kažu Smelser i Swedberg, kroz temu o odnosima ekonomije i primitivnih društava (zbornik radova *Trgovina i tržište u ranim carstvima*, 1957.), Polanyi je htio razviti svoj koncept ekonomije koji bi bio valjan za sve društvene znanosti. Ovdje središnje mjesto zauzima Polanyijev rad *Ekonomija kao institucionalizirani proces*, rad koji nisu bez razloga kasnije (1992. godine) M. Granovetter i R. Swedberg uvrstili u zbornik radova *The sociology of economic life*, Westview Press, Boulder/San Francisco).

Ekonomija je za Polanyija bitno društveni proces, ona je "institucionalizirani proces interakcije između čovjeka i njegova okoliša, koja se očituje kao trajno pribavljanje materijalnih sredstava za zadovoljenje potreba", pa je kao takva "uklopljena" u ekonomske i neekonomske institucije. Koncept ekonomskog procesa kao sastavnog dijela društvenih struktura i institucija, s pravom ističe i Kalanji u svome Predgovoru kao jedan od ključnih koncepata u K. Polanyija. Od toga je koncepta kasnije krenuo i M. Granovetter, razvijajući svoj koncept "ukorijenjenosti" ekonomske akcije u socijalnoj strukturi pojedine zajednice (*Economic action and social structure: the problem of embeddedness*, 1985.).

Polanyijevu knjigu *Velika preobrazba* možemo lakše razumjeti pođemo li upravo od teze o "uklopljenosti" ekonomije u šire društvene institucije; naime, mogli bismo reći da je temeljna hipoteza ove knjige upravo ideja da je tržišni sustav ovisan o širim društvenim strukturama i društvenim institucijama (kojih je sastavni dio) te da je zbog toga ideja "samoregulatornoga tržišta" neodrživa i sadržajno i logički. Jer, kako se može održati "samoregulacija" nečega što nije ovisno samo o sebi, već o nekoj drugoj, po definiciji većoj cjelini? Odgovor na ovo (moguće) pitanje leži u tri glavna dijela ove pozamašne knjige.

Prvi dio obuhvaća Polanyijev sintetički opis međunarodnog sustava 19. i prve polovice 20. stoljeća. Polanyi ovdje konstatira da je civilizacija 19. stoljeća, sa svojim stogodišnjim mirom, temeljenim na ravnoteži sila, međunarodnom zlatnom standardu, samoregulatornom tržištu i liberalnoj državi, neslavno propala 1918. godine, kada je Prvi svjetski rat p(ro)kazao novonastali međunarodni sustav 20. stoljeća kao su-

stav nove neravnoteže između ključnih svjetskih sila toga vremena. Po njemu je ipak, bez obzira na važnost institucije zlatnog standarda, izvor i osnovica 19-stoljetnog sustava bilo samoregulatorno tržište. Kazano njegovim riječima, upravo je inovacija samoregulatornoga tržišta urodila specifičnom civilizacijom. "Zlatni je standard naprosto bio nastojanje da se domaći tržišni sustav proširi na međunarodno polje; sustav ravnoteže sila bio je nadgradnja koja je podignuta na zlatnom standardu i, djelomice, ostvarivana putem njega; liberalna je država i sama bila tvorevina samoregulatornoga tržišta. Ključ institucionalnog sustava devetnaestoga stoljeća počiva u zakonima koji vladaju tržišnim gospodarstvom. Naša je teza da je ideja o tržištu koje se samo prilagođava, implicirala čistu utopiju. Takva institucija nije mogla postojati duže vrijeme, a da ne uništi ljudsku i prirodnu supstanciju društva; ona bi bila fizički uništiti čovjeka i preobrazila njegovo okruženje u pustolu." (Str. 23.)

Imajući u vidu uloge što su ih Njemačka, Rusija, Japan, Italija, Velika Britanija i SAD imale u Drugom svjetskom ratu, Polanyi će u pozadini njihova sukobljavanja vidjeti fašizam i socijalizam kao "žive sile u institucionalnoj preobrazbi", preobrazbi koja je dovela do kataklizme. Ishodišta su te kataklizme utopijska nastojanja ekonomskog liberalizma da uspostavi samoregulatorni tržišni sustav, sustav koji je po prvi put u povijesti bio izveden iz motiva dobiti i koji je svoj vrhunac doživio u 19-stoljetnoj Engleskoj. Upravo zato su središnji dijelovi njegove analize i posvećeni razvoju tržišta kao institucionalnog sustava u Engleskoj. Toj je temi posvećen *drugi dio* knjige, stranicama najposebniji ali analitički i najdublji dio Polanyijeva rada pod naslovom "Uspon i pad tržišnog gospodarstva".

Polanyijeva analiza tržišta i tržišnog društva svodi se u svojoj konačnici na pitanje, koje je u svome radu (na tragu Polanyijeve analize) nedavno postavio i J. Županov, (*Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995., str. 79–87): je li tržište, kojem se u sklopu postsocijalističke modernizacije vraćaju bivše realsocijalističke zemlje, rajski vrt ili đavolji mlin? Polanyi se priklonio tezi o tržištu kao đavoljem mlinu, koji nagrizava društvenost zajednica i uništava čovjeka i kao radnu snagu i kao člana zajednice.

Ponajprije, Polanyi dokazuje da u dugoj povijesti čovječanstva tržišta nisu bila ništa

drugo do sporadične pojave u ekonomskom životu konkretnih društava i zajednica. Na brojnim stranicama ovog dijela knjige to je zorno pri opisima tzv. primitivnih zajednica. Njegov je zaključak da su, općenito govoreći, svi ekonomski sustavi poznati u Zapadnoj Europi do kraja feudalizma bili organizirani po načelima uzajamnosti ili prerazdiobe, ili vođenja kućanstva, ili na temelju neke kombinacije tih triju načela. "Ova su načela bila institucionalizirana pomoću društvene organizacije koja je, *inter alia*, koristila obrasce simetrije, centričnosti i autarkije. U ovom je okviru uredna proizvodnja i razdioba dobara bila osigurana raznovrsnim mnoštvom individualnih motiva, discipliniranih općim načelima ponašanja. Među ovim motivima dobit nije imala istaknuto mjesto. Zajedničko djelovanje običaja, prava, magije i religije navodili su pojedinca da se pokorava pravilima ponašanja koja su, konačno, osiguravala njegovo funkcioniranje u ekonomskom sustavu." (Str. 77).

Međutim, s prvom industrijskom revolucijom tržište se razvija u samoregulatorni sustav, i to do te mjere kako Polanyi ustvrđuje da je tržišna ekonomija ona ekonomija kojom upravljaju tržišne cijene, i samo cijene. "Tržišno je gospodarstvo ekonomski sustav koji kontroliraju, reguliraju i usmjeravaju jedino tržišta; red u proizvodnji i razdiobi dobara povjeren je ovome samoregulatornome mehanizmu. Gospodarstvo ove vrste izvodi se iz vjerovanja da se ljudska bića ponašaju na način da postignu maksimalne novčane dobiti. Ono pretpostavlja tržišta na kojima će se ponuda dobara (i usluga), dostupnih po određenoj cijeni, izjednačiti s potražnjom uz tu cijenu. Ono pretpostavlja nazočnost novca, koji funkcionira kao kupovna moć u rukama svojih vlasnika. Proizvodnju tada kontroliraju cijene, jer o njima ovisi profit onih koji upravljaju proizvodnjom; razdioba dobara također ovisi o cijenama, jer cijene tvore dohotke, a dobra se pomoću tih dohodaka proizvode i raspodjeljuju među pripadnicima društva. Pod ovim pretpostavkama, red se u proizvodnji i razdiobi osigurava jedino cijenama." (Str. 91).

U tome smislu "samoreguliranje" znači da je sva proizvodnja za prodaju na tržištu i da svi dohoci proizlaze iz takvih prodaja. Posljedično, to je značilo stvoriti i širiti moderni tržišni obrazac za sve elemente proizvodnje: i za zemlju, i za novac, i za – rad! Što je industrijska

proizvodnja postajala složenijom, to su brojniji bili elementi proizvodnje čiju se ponudu moralo osiguravati. Budući da je, međutim, (tvornička) organizacija rada samo drugi naziv za oblike života običnih ljudi, to je značilo da je razvitak tržišnog sustava morao biti praćen promjenom u organizaciji samoga društva. *U tom je procesu ljudsko društvo postalo podređeno ekonomskom sustavu.*

Polanyi na jednome mjestu tu povijesnu mijenu u odnosu između društva i modernog tržišta sažima ovako: "Umjesto da gospodarstvo bude usađeno u društvene odnose, društveni su odnosi usađeni u ekonomski sustav. Vitalna važnost ekonomskog faktora za postojanje društva isključuje svaki drugi rezultat. Čim je, naime, ekonomski sustav organiziran u zasebne institucije, koje se temelje na specifičnim motivima i dodjeljuju poseban status, društvo mora biti oblikovano na način da dopusti tome sustavu funkcioniranje po njegovim vlastitim zakonima. Ovo je značenje poznate tvrdnje da tržišno gospodarstvo može funkcionirati jedino u tržišnom društvu." (Str. 80). Prema tome, samoregulatorno tržište je po definiciji generalizirano tržište, odnosno – kako smo znali govoriti još donedavna – "integralno tržište": tržište roba, rada i kapitala.

Kako je u tržišnome društvu sve na prodaju u obliku robe (*commodity*), robom postaju i svi ljudski resursi te čovjek sam. Ipak, može li se čovjek nekako odbraniti od toga "demonizma tržišta"? Polanyi na primjeru sustava *Speenhamlanda* (1795. do 1834.) pokazuje da je "društvena samozaštita" projekt možda i dobrih nakana, ali po radnu snagu i još gorih posljedica. Sustav *Speenhamlanda* je zapravo bio sustav subvencioniranih nadnica, vezan uz cijenu kruha, koja se osiguravala ljudima osiromašene Engleske početkom 19. stoljeća, bez obzira na njihove zarade, pa čak i bez obzira na njihovu zaposlenost. Sustav se provodio na razini župa i lokalnih zajednica, sa svrhom da se spriječi stvaranje tržišta rada, a i ojača položaj lokalne zemljišne aristokracije. Međutim, to je "pravo na život" (Županov), dovelo do pada nadnica ispod svakog minimuma, pauperizacije, demoralizacije i degradacije velike mase stanovništva. Iz današnje perspektive, bila je to bezizgledna bitka "amatera" s modernim tržišnim gospodarstvom u nastajanju. Istodobno, također gledano iz današnje perspektive, cijeli projekt "socijalističke ekonomije", gotovo dva

stoljeća kasnije, može se usporediti s neuspješnim sustavom *Speenhamlanda* u njegovoj temeljnoj nakani da se izbjegne kapitalizam i tržišne zakonitosti koje sa sobom nosi. Rezultati i toga projekta "samozaštite" danas su nam razvidni, i to mnogo više nego Polanyiju u njegovo vrijeme. *Međutim, nama, kao i Polanyiju sredinom ovog stoljeća, ostaje u naslijeđe veliko pitanje, pitanje koje je on postavio u svojoj kompleksnoj povijesnoj analizi razvoja modernog tržišnog obrasca: što je tržište danas i kako se može živjeti s njim? Na koji se način danas izražava "društvenost" društva i kako se to isto društvo može boriti s današnjim napetostima unutar svjetskog tržišnog sustava, sustava koji udara u same ekološke i biološke granice opstanka?*

U trećem dijelu knjige ("Preobrazba u toku") Polanyi se dotiče ovih pitanja na svoj način, pitajući se što je sloboda u složenom društvu. Suočen s nadolazećim fašizmom i socijalizmom, bio je uvjeren da su oni dokazom "nestajanja tržišnog gospodarstva". Bio je svjestan potrebe za određenom regulacijom tržišnog sustava, ali uz očuvanje maksimalne osobne slobode građana kao pojedinaca. No, i sam se bojao krajnjih posljedica regulacija koje udaraju protiv slobode pojedinaca i naroda. Fašizam je za njega "krajnje osujećivanje slobode, zapravo neizbježan rezultat liberalne filozofije, koja tvrdi da su moć i prisila zlo, da sloboda zahtijeva njihovu odsutnost iz ljudske zajednice. Nešto takvo naprosto nije moguće, u složenom društvu to postaje očito. Ovo ne ostavlja alternativu doli ostati vjeran jednoj iluzornoj ideji slobode i poricati zbilju društva, ili prihvatiti tu zbilju i odbaciti ideju slobode. Prvo je zaključak liberala, a drugo fašista. Nikakav se drugačiji zaključak ne čini mogućim." (Str. 289).

Polanyi misli da je njegovu generaciju "odbacivanje tržišne utopije, kroz projekte i fašizma i socijalizma", ponovo suočilo sa zbiljom društva. Za njega su i fašisti i socijalisti prihvatili zbilju društva kao "društvenu činjenicu", ali ono u čemu se razdvajaju jest pitanje, može li se ili ne može, u svjetlu ovoga znanja, ustrajati na ideji slobode. Zato on na kraju i postavlja važno pitanje: "Je li sloboda prazna riječ, iskušanje oblikovano da uništi čovjeka i njegova djela, ili čovjek može ponovno afirmirati svoju slobodu unatoč tom znanju i težiti njezinu ispunjenju u društvu bez zapadanja u moralni iluzionizam?" (Str. 291).

I, na kraju: Polanyijeva knjiga je, sasvim sigurno, dijete svoga vremena. Neke njegove teze o demonskim posljedicama tržišta po neposrednu reprodukciju radne snage možda su danas tek povijesni dokument na razini pojedinih, visokorazvijenih zemalja. Drugačija bi bila, možda, slika kad bi, temeljem rada brojne ekipe istraživača promatrala svjetski tržišni sustav i njegove posljedice po radnu snagu i ekološki sustav u svjetskim relacijama. Isto tako, danas nema neposredne opasnosti od fašizma i komunizma. Iako je njegov rad prvenstveno namijenjen sociolozima koji se bave ekonomskim pojavama (pa kao takav traži i pripremu za susret s oporim povijesnim materijalom), njegova analiza povijesnog razvoja tržišnog sustava i kraha toga sustava početkom 20. stoljeća trebala bi biti nezaobilaznom literaturom i znanstvenika iz drugih društvenih znanosti.

Drago Čengić

CARING FOR CHILDREN AND OLD PEOPLE A Comparison of European Policies and Practices

Tine Rostgaard
Torben Fridberg

The Danish National Institute of Social Research, 1998.

Ova studija rezultat je šireg komparativnog istraživačkog projekta "Socijalna zaštita u Europi" što ga je Danski nacionalni institut za društvena istraživanja pokrenuo 1992. godine. Svrha ovog projekta je odrediti središnje socijalne teme i teme koje se odnose na tržište rada, uspoređujući Dansku s drugim europskim zemljama. To mogu biti poticaji za izmjenu postojećih socijalnih programa. Studija je podijeljena na devet poglavlja.